

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΑΚΟ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΣ
ΜΕΤΕΡΝΗΣ ΑΝΚΑΡΑΓΕΤΗΣ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1951

Ε.Υ.Δ. της Κ. Π.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ο άνθρωπος που έγραψε τούτο το βιβλίο* δεν είναι ιστορικός — με τὸ αυστηρὸ νόημα τοῦ ὄρου. Οὔτε ἀκαδημαϊκὸς τίτλος ἔχει σ' αὐτὸ τὸν κλάδο τῆς ἐπιστήμης, οὔτε ἀφιέρωσε ὅλη τὴν πνευματικὴ του δραστηριότητα γιὰ νὰ μελετήσῃ τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλου εἶδους πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τὸν ἀπασχολοῦν. Καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς ἔριξε τὴν κυρία δημιουργικὴ του προσπάθεια.

Μὲ τὴ διαφορά πὼς ἡ Ἱστορία πάντοτε κινοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον του. Ἀπὸ δεκατριῶν χρόνων παιδί διάβαζε μὲ πάθος ὅποιο ἱστορικὸ βιβλίο ἔπερτε στὰ χέρια του. Ἀργότερα, κάπως συστηματοποίησε τὶς ἱστορικὲς μελέτες του, χωρὶς ὅμως νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ. Κι οὔτε στοχάστηκε ποτὲ πὼς ἔχει ἐφόδια ὑπεύθυνου ἐργάτη τῆς ἱστορικῆς μελέτης. Ποιὸς λοιπὸν ὁ λόγος ποὺ τὸν παρακίνησε νὰ γράψῃ τούτο τὸ βιβλίο;

Ὁ λόγος εἶναι ἓνας καὶ μοναδικός: νὰ πληροφορηθοῦν οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες τὴν ἱστορία τοῦ ἔθνους τους. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει οὔτ' ἓνα βιβλίο στὴ γλῶσσα μας κατάλληλο νὰ τοὺς κατατοπίσῃ. Ἄν μελετήσουμε τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, θὰ διαπιστώσουμε πὼς τὸ μοναδικὸ ἀξιόλογο ἔργο γενικῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τοῦ Παπαρηγόπουλου. Σύγγραμμα σοφὸ, ποὺ ἡ μεγάλη ἐπιστημονικὴ ἀξία του ἔχει καθιερωθεῖ μὲ τὸν πιὸ ἐπίσημο τρόπο. Ἄν ὅμως ἐξετάσουμε τὸ ἔργο αὐτὸ πίσω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς σύγχρονης σκοπιμότητας, θὰ διαπιστώσουμε μερικὰ βασικὰ μειονεκτήματα. Δηλαδή:

1) Τὴν ἄκρως ἐπιστημονικὴ του ἐξειδίκευση, ποὺ τὸ κάνει σχεδὸν ἀπρόσιτο στὸν μὴ εἰδικευμένο μελετητὴ τῆς Ἱστορίας.

2) Τὰ ἑβδομήντα χρόνια τῆς ἡλικίας του, ποὺ τὸ στεροῦν ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνακαλύψεις τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας, ἀλλὰ κι ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ συμβολὴ ἑβδομήντα χρόνων κριτικοῦ στοχασμοῦ.

3) Τὴν καθαρῶς ἀρχαῖζουσα γλῶσσα του — τὴν περιπλεγμένη μὲ ὕφος ἀρχαῖα στριφνὸ — ποὺ μόνον στὸν κάτοχο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐπιτρέπει τὸ ἄνετο διάβασμά του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἔργο τοῦ Παπαρηγόπουλου, ὑπάρχουν ἀρχαῖα βιβλία, πολὺ ἀξιόλογα, ποὺ πραγματεύονται τὴν ἱστορία μας κατὰ χρονικὰ ἢ εἰδικὰ κεφάλαια. Μὰ ὅλ' αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν σύνολο πλήρες κι ἀρχιτεκτονημένο. Κι οὔτε μποροῦν νὰ κατατοπίσουν γενικὰ τὸν μὴ εἰδικευμένο Ἕλληνα ἀναγνώστη, ποὺ λαχταράει νὰ διδαχθῇ τὴν ἱστορία τοῦ λαοῦ του. Ἐξὸν ποὺ ὅλ' αὐτὰ τὰ σοφὰ κείμενα εἶναι γραμμένα στὴν ἀποκρουστικὴ καθαρεύουσα...

Νὰ λοιπὸν οἱ διαπιστώσεις ποὺ παρακίνησαν τὸ συγγραφέα νὰ γράψῃ τούτο τὸ βιβλίο. Ἐνα βιβλίο ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, μολονότι εἶναι ὅσο δὲν παίρνει ἀπαραίτητο. Ἴσως καλύτερα θὰ ἦταν νὰ τὸ ἔγραφε κάποιος ἀρμοδιότερος καὶ συστηματικότερος ἐργάτης τῆς ἱστορικῆς μελέτης. Ἄς ἐλπίσουμε πὼς κάποτε θὰ γίνῃ κι' αὐτό. Ὡς τότε ὅμως οἱ Ἕλληνες ποὺ θέλουν νὰ πληροφορηθοῦν κάπως ἐγκυκλοπαιδικὰ τὴν ἱστορία τους, θὰ ἔχουν τούτο τὸ βιβλίο γιὰ βοηθό. Κι ἂς συμπαθήσουν τὶς πολλὲς καὶ μοιραῖες του ἀτέλειες.

M. K.

Α'.—Τὸ ἀποικιακὸ ρεῦμα δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ γενικότερη κοινωνικὴ, οικονομικὴ καὶ πολιτικὴ κρίση ποὺ μάστιζε τὴν Ἑλλάδα. Μιά κρίση ὅμως κάποτε θὰ τελειώσῃ. Καὶ πάντοτε μὲ νίκη τῶν νέων στοιχείων τοῦ λαοῦ, ποὺ σιγά-σιγά συνειδητοποιοῦν τὴ δύναμή τους. Ἡ δημιουργία τῶν ἀστικῶν κέντρων ἐλευθερώνει μιὰ

σεβαστὴ—τὴν πιὸ δυναμικὴ—μερίδα τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν οικονομικὴ ἐξάρτηση τῶν εὐγενῶν μεγαλοκτηματιῶν. Εἶναι οἱ ἔμποροι κι οἱ βιομήχανοι, ποὺ κέρδισαν χρήματα. Αὐτὴ ἡ «ἀστικὴ» τάξη, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐξασφάλισε οικονομικὴ αὐτοτέλεια, δὲν βλέπει γιὰ ποιὸ λόγο νὰ μὴν ἀποκτήσῃ καὶ πολιτικὴ—ὅπως ἀκριβῶς γίνεται στὶς ἀποικίες, ὅπου ἡ κυβέρνησις δὲν δνῆκει στὴν εὐγένεια (τὴν ἀριστοκρατία

* Βλ σημείωμα στὸ Δεκαπενθήμερο.

του αίματος), αλλά στην άριστοκρατία του πλούτου. Βεβαίως, τὸ οικονομικὸ καθεστῶς πὸ ἐπέβαλαν οἱ εὐγενεῖς—ὕστερ' ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τους νίκη—τοὺς δίνει δικαιοματικά καὶ κληρονομικά τὸν ἔγγειο πλοῦτο. Κάνουν ὅμως τὸ σφάλμα νὰ μὴ μοισανοίξουν τὴν πόρτα τῆς τάξης τους στὸν ἐπίκτητο πλοῦτο τῆς ἰκανότητος. Μὰ ἡ νέα τάξη τῶν ἀστῶν ἔχει τρία πλεονεκτήματα, πὸ δὲν τὰ ἔχουν οἱ εὐγενεῖς: 1) τὴν προσωπικὴ ἰκανότητα, πὸ τοὺς δημιουργήσε ἀπὸ τὸ τίποτα. 2) τὸ χρῆμα, μὲγάλο παράγοντα πολιτικῆς ἐπιβολῆς καὶ 3) τὴν ἀνεκτικὴ συμπάθεια τοῦ λαοῦ, πὸ ὑποφέροντας σκληρὰ κάτω ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῶν εὐγενῶν, δὲν διακινδυνεύει τίποτα ἀλλάζοντας ἀφέντη—ὡς τὴ στιγμή, φυσικά, πὸ θὰ γίνῃ κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του. Μὲ τὰ τρία αὐτὰ ὅπλα ἡ ἀστικὴ τάξη θὰ πολεμήσῃ σκληρὰ τὴν ὀλιγαρχία τῶν κληρονομικῶν προνομίων. Καὶ θὰ κερδίσῃ τὴ μάχη, μέσα σὲ γενικὸ γκρέμισμα τοῦ ἀναχρονιστικοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος.

Πραγματικά, πρόκειται γιὰ καθεστῶς πὸ μονάχα ἡ ἱστορικὴ του ἀνάμνηση ἀρκεῖ νὰ προκαλέσῃ δυσφορία. Ἀφοῦ ἐξουδετέρωσαν τὸ βασιλικὸ θεσμὸ, οἱ εὐγενεῖς (εὐπατρίδαι, γεωμόροι καὶ ἰππεῖς) συγκέντρωσαν ὅλη τὴν ἐξουσία καὶ καθιέρωσαν καθεστῶς τυπικὰ θεοκρατικὸ, μὰ οὐσιαστικὰ οικονομικῶς πιεστικὸτατο. Τὰ πάντα γι' αὐτούς! Γιὰ τοὺς ἄλλους τόσο, ὅσο ἀκριβῶς νὰ μὴν πεθάνουν τῆς πείνας. Ἡ θεοκρατικὴ τοῦ καθεστῶτος νομιμοποιεῖ τὴν κυβέρνησιν τῆς τάξης τους. Δηλαδή ἡ πολιτεία διοικεῖται ἀπὸ τοὺς θεοὺς, πὸ ἔχουν ἐκτελεστικά ὄργανα τοὺς ἀπογόνους τους—τοὺς εὐγενεῖς. Κυβέρνησιν ἐλέω θεῶν, πὸ βουλευεταὶ κι ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὶς διαταγῆς τους. Συνεπῶς τὸ νὰ μὴν παραδεχτῆς καὶ νὰ ὑποταχθῆς στὰ θεϊκὰ κελεύσματα, εἶναι ἱεροσυλία. Νόμοι γραμμένοι δὲν ὑπάρχουν, ἀν λογαριάσουμε πῶς νόμος εἶναι μόνον ἡ κυμαινόμενη θέλησιν τῶν θεῶν, πὸ ἐκφράζεται μὲ τὸ στόμα τῶν ἀπογόνων τους. Μονάχα οἱ εὐγενεῖς γνωρίζουν τὴν δίκην, δηλαδή τὴν ἐθιμικὴ νομολογία πὸ ἀποτελεῖ τὸ δίκαιο τῆς πολιτείας. Σὰν δικαστῆς, εἴτε θὰ ἐκδώσουν ἀπόφασιν σύμφωνη ἀκριβῶς μὲ παρόμοιο προηγούμενο περιστατικὸ (ἰθεῖα δίκη), εἴτε θὰ κρίνουν κατ' ἀναλογίαν (σκολία δίκη). Ἡ δεύτερη περίπτωσιν τραβάει πολὺ νερό. Συνήθως οἱ θεοὶ ἀποφασίζουσιν, κατ' ἀναλογίαν, ὅτι συμφέρει τὴν τάξιν τῶν ἀπογόνων τους. Μὰ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν εἶναι τόσο ἀνόητος. Σύντομα καταλαβαίνει—παρ' ὅλη τὴν εὐσέβεια του—περὶ τίνος πρόκειται. Ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος ἀπηχοῦν καθαρά τὴν κοινὴ γνώμην σὲ μερικοὺς στίχους τους.

Οὐσιαστικά, ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τῶν εὐγενῶν στηρίζεται τὴν ὕλική τους δύναμην. Ὅλη σχεδὸν ἡ γῆ εἶναι δική τους

— ἐπομένως κι ὅλος σχεδὸν ὁ πλοῦτος. Στους εὐγενεῖς θὰ καταφύγῃ ὁ μικροκτηματίας γιὰ νὰ δανειστῆ—καὶ μὲ ὄρους τοκογλυφικούς—ὅταν βρεθῆ τὴν ἀνάγκην. Μονάχα οἱ εὐγενεῖς, ἔχοντας ἄλογα κι ἄρτιο ὄπλισμό, ἀποτελοῦν τὸ ἰππικὸ, δηλαδή τὸν κύριον πυρῆνα τοῦ κρατικοῦ στρατοῦ. Ἔτσι, κάθε ἐπανάστασιν τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἀδύνατη. Γεννιέται ὅμως ἡ ἀπορία: ποιοὶ καλλιεργοῦν τ' ἀπέραντα κτήματα τῶν εὐγενῶν;

Σὲ μερικῆς περιοχῆς, τὸ ζήτημα ἔχει λυθεῖ μὲ τὸ θεσμὸ τῶν δουλοπαροίκων. Εἶναι οἱ εἰλωτοὶ στὴ Μεσσηνία, οἱ γυμνήται στὸ Ἄργος, οἱ κορυνηφόροι στὴ Σικυώνα, οἱ μνωῖται κι οἱ κληρωταὶ στὴν Κρήτη, οἱ πενέσται στὴ Θεσσαλία πὸ καλλιεργοῦν τοὺς κλήρους τῶν εὐγενῶν, κρατώντας ἕνα ἐλάχιστον ποσοστὸ τῆς σοδειᾶς γιὰ τὶς ἀνάγκης τους (οἱ ἐκτῆμοροι στὴν Ἀττικὴ κρατοῦν τὸ ἕνα ἕκτο). Βασικά, ἡ τάξιν αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἰθαγενεῖς πὸ ὑποδουλώθηκαν στοὺς Ἕλληνας κατακτητῆς. Ἀλλὰ πλουτίζεται συνεχῶς ἀπὸ τοὺς ἀναξιόχρεους ὀφειλέτες. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ νομοθεσία εἶναι ἀπάνθρωπη. Ὁ ὀφειλέτης ὑποθηκεύει ὄχι μόνον τὰ ὑπάρχοντά του, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία ὅλης τῆς φαμίλιας του. Καὶ θεωρεῖται εὐτυχῆς ἂν ὁ ἀνικανοποίητος δανειστῆς τὸν ἀφήσῃ δουλοπαροικὸν στὸ παλιὸ του χτήμα. Γιατί—ὅπως λέει ὁ Τυρταῖος—εἶναι προτιμότερο αὐτό, παρά «νὰ παρατήσῃς τὴν πόλιν πὸ γεννήθηκες γιὰ νὰ ζητιανεύῃς δῶ κι ἐκεῖ, σέρνοντας ξωπίσω τὴ σεβάσμια μητέρα, τὸ γέροντα πατέρα, τ' ἀνήλικα παιδιὰ, καὶ τὴ γυναῖκα πὸ τὴν παντρεύτηκες παρθένα».

Στὶς περισσότερες περιοχῆς τῆς Ἑλλάδας δὲν ὑπάρχει ὁ θεσμὸς τῆς δουλοπαροικίας. Ἐκεῖ, ὁ εὐπατρίδης γαιοκτήμονας θὰ ἐκμισθώσῃ τὴν ἐργασία τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων—τοῦ πανάθλιου προλεταριάτου τῶν θητῶν—καὶ μὲ ὄρους βαρύτατους. Τὸ μεροκάματο τοῦ ἐργάτη εἶναι τόσο, ὅσο νὰ μὴν πεθάνῃ τῆς πείνας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀνυπόφορη κατάστασιν πῶς ν' ἀντιδράσῃ ὁ λαός; «Τρελὸς—λέει ὁ Ἡσίοδος—ὅποιος τολμήσῃ νὰ σηκώσῃ κεφάλιν στὸν πιὸ δυνατὸ. Ἐξὸν πὸ θὰ νικηθῆ, θὰ προσθέσῃ τὸν πόνον στὴ ντροπή». Ἄν ὅμως ὁ Ἡσίοδος ζοῦσε μετὰ δυὸ αἰῶνες, δὲν θὰ μιλοῦσε ἔτσι. Ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων δίδαξε τὸ λαὸ νὰ σηκῶνῃ κεφάλιν. Καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ τὴ θέλημά του.

Β'. Ἡ ἀδικία καὶ ἡ ἀθλιότητα πὸ βασιλευσαν στὴν Ἑλλάδα, ἀνάγκασαν ἕνα μὲγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ νὰ ἐκπατρισθῆ καὶ νὰ δημιουργήσῃ τὸ θαυμάσιον περιδέραιον τῶν ἀποικιῶν. Ἡ ἀποικιακὴ οικονομία βασιλεύεται—ὅπως καὶ ἡ καθαυτὴ ἑλλαδικὴ—στὴ γεωργία, ἀλλὰ μὲ πολὺ με-

γαλύτερο περιθώριο πρὸς τὸ ἐμπόριο. Ἡ ἐμπορική ὑπεροχή τῶν ἀποικιῶν δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἐπιδράσῃ στὴ μητροπολιτική Ἑλλάδα πού — γεωγραφικά κι ἐθνικά — εἶναι ὁ ἀφαλὸς τῆς ἐλληνικῆς Μεσογείου. Ἔτσι, ἡ Ἑλλάδα ἐξελίσσεται ἀπὸ τὴ γεωργική οἰκονομία πρὸς τὴν ἐμπορική καὶ τὴ βιομηχανική. Οἱ ἠθικὲς προϋποθέσεις γι' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη δημιουργοῦνται σιγά-σιγά, κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς θρησκείας. Ὁ Ξένιος Ζεὺς ὑπαγορεύει τοὺς θεϊκοὺς νόμους τῆς φιλοξενίας. Κάθε πόλη-κράτος διορίζει προξένους στὶς ἄλλες πόλεις, πού προστατεύουν τὰ συμφέροντα τῶν ὑπηκόων τῆς. Οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς γίνονται πᾶνω στοὺς ἱεροὺς βωμούς, δηλαδὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἐγγύηση τῶν θεῶν. Ὅπως θὰ ἴδουμε, μερικοὶ ἱεροὶ τόποι (Δῆλος, Δελφοί, Ὀλυμπία, Ἴσθμός) πῆραν, μὲ τὸν καιρὸ, πανελληνια σημασία. Στὶς γιορτὲς πού γίνονται ἐκεῖ, πηγαίνουν Ἕλληνες ἀπ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, γὰ προσκυνήσουν τὸ θεό. Ἀλλὰ μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, κλείνουν καὶ μερικὲς «δουλειές». Μὲ ἄλλα λόγια, θεοσέβεια ὅσο δὲν παίρνει πραχτική. Οἱ Ἕλληνες θεοὶ ἔχουν ξεκάθαρη ἀντίληψη τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐμπορίου (ὁ ἄνθρωπος — εἶπε ὁ Ἀνατόλ Φράνς — ἔπλασε τὸ θεὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωμά του). Ἐγγυῶνται τὴν πιστὴ ἐκτέλεση τῶν συμβόλων (συμβολαίων). Προστατεύουν τὴν ἀσφάλειαν τῶν προσώπων καὶ τὴν ἀσυλίαν τῶν ἐμπορευμάτων.

Στὴν Ἴωνία ὑπάρχει ὀδικὸ δίκτυο, πού διευκολύνει τὶς χερσαῖες μεταφορές. Τέτοιο δίκτυο δὲν εἶχε — καὶ δὲν ἀπόκτησε ἀκόμα, ὕστερα ἀπὸ 25 αἰῶνες — ἡ Ἑλλάδα. Οἱ ἐλάχιστες χερσαῖες μεταφορὲς γίνονται μὲ γαϊδούρια καὶ μουλάρια. Ἀπεναντίας, ἡ ναυτιλία προοδεύει σημαντικά. Ναυπηγοῦνται μεγάλα φορτηγὰ ἰστιοφόρα μὲ ἄρματωσιὰ τεράστια, ἱκανὴ νὰ ἐκμεταλλευθῇ ὅλες τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνέμου. Οἱ Κορίνθιοι σκαρώνουν τὴν πολεμικὴ τριήρη (ἐκτοπίσματος 50-60 τόννων, μὲ τρεῖς ἀράδες κουπιά, περιορισμένη ἰστιοφορία, ταχύτητα 10 κόμπους καὶ πλήρωμα 200 ἄντρες), πού ἐξασφαλίζει τὴ ναυτικὴ ὑπεροπλία στοὺς Ἕλληνες. Παντοῦ κατασκευάζονται λιμάνια, ἐκβαθύνονται δίαυλοι. Ἀλλὰ κι ἡ ναυτιλιακὴ ἐμπειρία τῶν Ἑλλήνων προοδεύει σημαντικά. Πέρασαν πιά οἱ καιροὶ πού ὁ ναύτης ταξίδευε γιὰ λὸ-γιαλὸ καὶ μόνο τὸ καλοκαίρι. Τώρα ποντοπορεῖ θαρρετά, ἀνοιξη, καλοκαίρι καὶ χινόπωρο. Καὶ μόνο τὸ χειμῶνα «θὰ κρεμάσῃ τὸ τιμόνι στὸν καπνὸ τῆς ἐστίας».

Κι ἓνα χαρακτηριστικὸ φαινόμενο τῶν καιρῶν: Οἱ Ἕλληνες ξεκίνησαν στὴ θάλασσα σὰν πειρατές. Τώρα πού γίνηκαν ἔμποροι, γυρεύουν τὴν ἀσφάλεια τῶν ταξιδιῶν. Σύντομα λοιπὸν οἱ τριήρεις τους θὰ ξεκαθαρίσουν τὴ Μεσόγειο ἀπὸ τοὺς

κάθε λογιῆς κουρσάρους. Δὲν τοὺς ἀπομένει παρά νὰ ἐξουδετερώσουν τὸν ἐπικίνδυνο συναγωνισμὸ τῶν Φοινίκων. Θὰ τὸ κατορθώσουν. Ἀπὸ τὸν 7' αἰῶνα κι ὕστερα, τὰ καράβια τῶν Ἑλλήνων νέμονται — σχεδὸν ἀποκλειστικά — τὴ Μεσόγειο. Τὸν πρῶτο καιρὸ εἰσάγουν στὴν Ἑλλάδα περισσότερα ἐμπορεύματα παρ' ὅσα ἐξάγουν. Ἀπὸ τὸν 5' ὁμοῦ αἰῶνα, τὸ παθητικὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο μεταλλάζει σ' ἐνεργητικὸ, χάρη στὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας καὶ — ἰδιαίτερα — τῆς βιομηχανίας. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος τῆς σιδηρουργίας εἶναι ἀξιοσημεῖωτη. Μὰ ἡ κεραμικὴ κρατᾷ τὰ σκῆπτρα. Ὁλος ὁ γνωστὸς κόσμος ἐκείνου τοῦ καιροῦ ἀγοράζει τὰ θαυμαστὰ ἀγγεῖα τῶν Ἑλλήνων. Πρῶτη ἡ Ἴωνία διακοσμεῖ τ' ἀγγεῖα τῆς μὲ ζῶα καὶ μυθικὲς σκηνές. Ἡ Μίλητος δημιουργεῖ τὸ κοκκινωπὸ εἶδος μὲ τὸ κιτρινωπὸ ἐπίχρισμα. Ἀκολουθεῖ ἡ καθαυτὴ Ἑλλάδα, μὲ ἀγγεῖα λευκά τὸν πρῶτο καιρὸ. Ἡ Κόρινθος βγάζει τὴν κοκκινόχρωμη κεραμικὴ μὲ τὰ μαύρα-γραμμικὰ σχέδια. Στὸ τέλος, ἡ Ἀθήνα θὰ πάρῃ τὴν πρωτοπορεία, καὶ θὰ τὴν κρατήσῃ ὀριστικά. Ἡ πρῶτη περίοδος τῆς ἀττικῆς κεραμικῆς παράγει κόκκινα ἀγγεῖα μὲ μαύρα σχεδιάσματα. Ἡ δεύτερη ἀντιστρέφει τὰ χρώματα: ἐρυθρὰ σχεδιάσματα σὲ μελανὸ βάθος. Στὴν Ἀθήνα ὁμοῦ ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τεχνικὴ θὰ ψηλώσῃ σὲ Τέχνη, πού θὰ τὴ λαμπρύνουν τὰ ὄνόματα τοῦ Ἐργοτίμου, τοῦ Νικοσθένους, τοῦ Ἐξεκίου καὶ τοῦ Εὐφρονίου.

Γ'. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τὸ σύστημα τῶν ἀνταλλαγῶν πού βασιζέται στὴν ἀξία τοῦ βοδιοῦ σὰν μέτρο κόστους δὲν μπορεῖ νὰ συνεχισθῇ. Τὸ μέταλλο θὰ μπῆ στὴν οἰκονομία σὰν μέτρο συγκριτικῆς ἀξίας στὴν ἀρχή, σὰν μέσο συναλλαγῆς πῶ ὕστερα. Εἶναι μιὰ πρόοδος θετικὴ, ἀν καὶ τὸ νόμισμα δὲν παρουσιάστηκε ἀκόμα. Οἱ συναλλαγὲς γίνονται μὲ μέταλλο καθαρισμένου βάρους. Δηλαδὴ ἓνα πρόβατο στοιχίζει τόσο βάρους χρυσάφι, ἀσήμι, χαλκὸ ἢ σίδηρο. Μὰ ἡ ἰδέα τοῦ νομίσματος ἀρχίζει ν' ἀχνοφαίνεται. Κατασκευάζονται μετάλλινα ἀντικείμενα μὲ ὀρισμένο σχῆμα καὶ βάρος: τὸ τάλαντον σὲ σχῆμα μπαστούνιου, ὁ πέλεκυς σὲ σχῆμα τσεκουριῦ, ὁ ὀβελός (ἢ ὀβολός) σὲ σχῆμα μικρῆς σούβλας. Ἐξ ὀβόλοι ἀποτελοῦν μιὰ δραχμὴν (χούφτα), γιὰ τὸν τόσο ἀκριβῶς χωροῦν στὴν παλάμη τοῦ ἀνθρώπου. Τελικά, τὸ κράτος σκέφτηκε νὰ ἐγγυηθῇ τὸ βάρος καὶ τὴν ποιότητα τῶν μεταλλικῶν νομισμάτων, ἀναλαμβάνοντας τὸ προνόμιο τῆς κατασκευῆς τους κι ἐπιθέτοντας τὴ σφραγίδα του. Ἡ ἰδέα κι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ κρατικοῦ νομισματικοῦ συστήματος ἀνήκει μᾶλλον στὰ κράτη τῆς Ἀσίας. Οἱ Ἕλληνες ὁμοῦ τῆς ἔδωσαν τὴν τελειωτικὴ μορφή, ἀντικαθιστώντας τὴ

χοντροφτιαγμένη κρατική σφραγίδα με συμβολικές παραστάσεις εξέδωσεν αισθητικές. Τὸ ἑλληνικὸ νόμισμα πολὺ σύντομα ἐξελίσσειται σὲ ἀντικείμενο τέχνης. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἔμπόριο ξάπλωσε σ' ὅλη τὴν οἰκουμένη τὸ σύστημα τῶν νομισματικῶν συναλλαγῶν. Οἱ ἀσιατικοὶ λαοὶ θὰ ἐφαρμόσουν τὸ διμεταλλισμό, καθορίζοντας τὴν ἀναλογία ἀξίας ἀνάμεσα χρυσάφι κι ἀσήμι. Ἡ Ἑλλάδα — πού δὲν βγαίνει χρυσάφι, ἀλλὰ μόνον ἀσήμι — ἀκολουθεῖ τὸ μονομεταλλισμό τοῦ ἀργύρου.

Τὸ νομισματικὸ καθεστῶς προκαλεῖ ἐπανάσταση στὴν οἰκονομία τῆς Ἑλλάδας. Ἰδίως στέκεται ἀντίθετο στὴ μονοκρατορία τοῦ κτηματικοῦ πλοῦτου δημιουργώντας τις ἀμέτρητες δυνατότητες τοῦ κινητοῦ κεφαλαίου. Ἐντοκα δάνεια, προεξοφλήσεις, κερδοσκοπίες, προαγορές, συμψηφισμοί, χρεωπιστώσεις κ.τ.λ. — ὅλα ὅσα οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦν χρηματιστικὴν — ἀποτελοῦν οἰκονομικὴ δραστηριότητα πού πηγάζει ἀπὸ τις δυνατότητες τοῦ νομίσματος. Σημειώνουμε ἐπίσης πὼς ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια πολυαρχία — πού οὐσιαστικά ἦταν ἀναρχία — οἱ Ἕλληνες ἀποκρυστάλλωσαν δύο συστήματα μέτρων καὶ σταθμῶν: τὸ αἰγυνητικόν, πού ἐφαρμόζεται στὶς δωρικές περιοχές τῆς χώρας. Καὶ τὸ εὐβοϊκόν, πού κυριαρχεῖ στὴν Εὐβοία, τὴν Ἰωνία, τὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ἀττική.

Δ'. Τὸ νέο οἰκονομικὸ καθεστῶς δὲν ἐλάττωσε τὴ δύναμη τῶν εὐγενῶν. Ἦσαν πολὺ πλούσιοι — καὶ πολὺ ἔξυπνοι — γιὰ νὰ μὴν ἐκμεταλλευθοῦν τις καινούργιες δυνατότητες πλουτισμοῦ. Παράλληλα μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀπέραντων κτημάτων τους, ἀφιερῶθηκαν στὸ ἔμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία, κι ἔγιναν ἀκόμα πιὸ πλούσιοι. Τώρα, ἔχουν παρατήσει τις ἀγροτικές κατοικίες τους, κι ἐγκαταστάθηκαν σὲ λαμπρὰ μέγαρα πού ἔχτισαν στὶς πολιτείες. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ ἀστεος τοὺς ἔχει μαγνητίσει. Ἀλλὰ — ὅπως εἶπαμε — ἡ νέα οἰκονομία ἐπιτρέπει στὸν καθένα νὰ γίνῃ ἔμπορος ἢ βιομήχανος καὶ νὰ πλουτίσῃ. Ἐτσι, ἡ καινούργια ἀστικὴ τάξη δημιουργεῖται σιγά - σιγά ἀπὸ ἀνθρώπους χαμηλῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ προικισμένους μὲ μεγάλες ἱκανότητες. Τὸν πρῶτο καιρὸ, ὅσο κι ἂν οἱ εὐγενεῖς περιφρονοῦν τοὺς ἀστούς, δὲν μποροῦν νὰ μὴν τοὺς λογαριάσουν. Τὸ χρῆμα εἶναι δύναμη οὐσιαστικὴ. Ὅπως καὶ τὸ πεζικόν πού ὑποκαθιστᾶ — στὴν καινούργια ἐξελιγμένη τακτικὴ τοῦ πολέμου — τὴ σημασία τοῦ ἵππικοῦ. Τὸ ἵππικὸ στρατολογεῖται ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς, πού ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ συντηροῦν ἄλογο. Στὸ πεζικὸ ὑπηρετοῦν οἱ ἀστοὶ κι οἱ ἀκτήμονες. Ὅσον καιρὸ τὸ ἵππικὸ κρατοῦσε τὴν πρώτη θέση στὶς μάχες, διατηροῦσαν κι οἱ εὐγενεῖς

τὴ δυναμικὴ ἐπιβολὴ τους μέσα στὰ πλαίσια τῆς πολιτείας. Μὰ ἡ ἐπανάσταση τῆς πολεμικῆς τακτικῆς προκαλεῖ ἀνακατανομὴ τῆς δυναμικότητος τῶν τάξεων. Δὲν εἶναι πιά ὁ εὐγενὴς Ἴππεὺς πού ἀποτελεῖ τὴ σπονδυλικὴ στήλη τοῦ στρατοῦ. Μὰ ὁ ἀστὸς ὁ πλίτης.

Στὴν περίπτωσι αὐτῇ, οἱ εὐγενεῖς ἔδειξαν θαυμαστὴ πολιτικὴ διορατικότητα μισανοίγοντας τις πύλες τῆς τάξης τους, πού γιὰ αἰῶνες ἦσαν κλειστὲς ἐρμητικά. Μόνοι τους μεταλλάζουν, σιγά - σιγά τὴν ἀριστοκρατία τοῦ αἵματος σὲ ἀριστοκρατία τοῦ πλοῦτου. Ἐτσι γεννήθηκε ἡ τιμοκρατία. Κάθε πολίτης — ἀσχέτως καταγωγῆς — πού τὸ εἰσόδημά του ξεπερνᾷ μιὰν ὀρισμένη στάθμη, κερδίζει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξασκῇ μερικὰ κρατικὰ λειτουργήματα. Πρέπει νὰ σημειωθῇ πὼς ἡ μεταβολὴ αὐτῇ δὲν ἦταν μόνο σκόπιμη, ἀλλὰ ἀντικαθρέφτιζε μιὰν οὐσιαστικότερη κοινωνικὴ ἐξέλιξη. Δηλαδή ἡ τάξη τῶν εὐγενῶν παραδέχτηκε ν' ἀνακατευθῇ μὲ τὴν τάξη τῶν νεόπλουτων ἀστῶν. Νὰ συνεταιρισθῇ μαζί της γιὰ ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις. Νὰ τῆς ἀνοίξῃ τὰ σπίτια της. Κάτι περισσότερο: νὰ ἔρθῃ σὲ ἐπιγαμία. Ὁ νεαρὸς εὐπατρίδης δὲν περιφρονεῖ τὴν προίκα τῆς θυγατέρας τοῦ χτεσινοῦ ἀλήτη καὶ σημερινοῦ παραλή. Ἡ λεπτεπίλεπτη ἀρχοντοπούλα δὲν διστάζει νὰ παντρευθῇ τὸν ἀξεστο νεόπλουτο. Ἐτσι, οἱ δύο τάξεις προχωροῦν σιγανὰ πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ συγχώνευση, μὲ κοινὸ σύμβουλο τὸν πλοῦτο. Στὴ νέα πλουτοκρατικὴ κοινωνία, μόνον οἱ πλούσιοι ἔχουν θέση. Ὁ εὐγενὴς πού ἔχασε τὴν περιουσία του, θὰ μείνῃ ἀπ' ἔξω.

Μιὰ τέτοια κατάστασι — ὅπου κάθε ἠθικὴ ἀξία παραμερίζεται ἀπὸ τὴν ὕλικήν — δὲν μπορεῖ παρά νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀντίδρασι τῶν διανοουμένων, τῶν ἰδεολόγων καὶ τῶν συντηρητικῶν στοιχείων τῆς κοινωνίας. Ὁ ποιητὴς Θέογνις σαρκάζει. Ὁ Ἡσίοδος μεμψιμοιρεῖ πὼς «ἀρετὴ καὶ δόξα ἀκολουθοῦν τὸν πλοῦτο». Ὁ Ἀλκαῖος ἀποφαίνεται, μὲ βαθιὰν ἀηδία: «χρήματ' ἀνήρ». Τὰ πάντα ἀπαιτοῦν κάποιο ἠθικὸ καθαρό, πού ἡ προκλητικὴ πολυτέλεια τῶν πλουτοκρατῶν τὸν κάνει πιὸ ἀναγκαῖο. Πολυτέλεια πού πῆρε τὸ παράδειγμα ἀπ' τὴν Ἀσία. Ἀλλὰ πού οἱ Ἕλληνες τὴν ἔντυσαν μὲ αισθητικὴ χάρη καθαρὰ ἑλληνική. Οἱ πλούσιοι περνᾶν ζωὴ χλιδῆς μέσα στὰ ὠραιότατα σπίτια τους μὲ τὰ πολυτελῆ ἐπιπλα καὶ τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα. Διασκεδάσεις, συμπόσια, ὑπηρετές, αὐλητρίδες, ρουχισμός, κοσμήματα, ἀρώματα πού στοιχίζουν μιὰ περιουσία. Καὶ — τὸ κυριότερο — ἐπίδειξι. Μάταιη, προκλητικὴ, πρόστυχη καὶ σπάταλη ἐπίδειξι ἐνός πλοῦτου δυσανάλογα συγκεντρωμένου σὲ λίγα χέρια, τὴ στιγμὴ πού ἡ μεγάλῃ μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ καὶ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ μόλις κατορθώνει νὰ φυτοζωῇ. Ἡ οἰκονομία τοῦ νομί-

σματος προκάλεσε δυσανάλογη αύξηση τῆς τιμῆς τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων, ἐνῶ ἡ τιμὴ τῶν γεωργικῶν ἔμεινε σταθερή. Ἡ κατάσταση τοῦ ἀγρότη χειροτερεύει μέρα τὴ μέρα. Κάθε προσπάθεια γιὰ τεχνικὸ καλυτέρεμα τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἐμποδίζεται ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία πιστωτικοῦ ὀργανισμοῦ—ἐξὸν ἂν λογαριάσουμε γιὰ πῆλιστα τὰ δάνεια ἐπὶ ὑποθήκῃ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Ὁ χωρικός δὲν βλέπει φῶς πούθενά. Ἡ ἀπαισιοδοξία του βρίσκει θαυμάσιο ἀντίλαλο στὸς στίχους τοῦ Ἡσίοδου: «Ἐργάζου. Ὁ μόχθος εἶναι ὁ νόμος πού οἱ θεοὶ ἐπέβαλαν στὸν ἄνθρωπο. Ἐργάζου. Μήπως κάποια μέρα ἐσύ, ἡ γυναίκα καὶ τὰ παιδιά σου βρεθῆτε στὴν ἀνάγκη νὰ ζητιανέψτε τὴν τροφή σας ἀπ' τὸ γείτονα—κι αὐτὸς σᾶς τὴν ἀρνηθῆ. Ἐργάζου, γιὰ νὰ μὴ γνῶρισης τὴν πείνα. Γιὰ νὰ σοῦ φερθῆ φιλικὰ ἢ καλλιστέφανη Δημήτηρ, καὶ νὰ γεμίση τὸ κελάρι σου μὲ τρόφιμα. Δὲν ὑπάρχει δουλειὰ ντροπιασμένη. Ἄνεργίη τ' ὄνειδος».

Φυσικὰ, τὸ ἄθλιο αὐτὸ προλεταριάτο δὲν μπορεῖ παρά νὰ μισῇ τὴν τάξη τῶν πλουσίων, πού συγκεντρώνει τὴν οικονομικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Ἡ παράδοση ἔκανε τὸν ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ νὰ σέβεται τὴν εὐγένεια, τὴ θεμελιωμένη στὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα. Ἀπὸ τὸν καιρὸ ὅμως πού ἡ τάξη τῶν εὐγενῶν ἐκπορευέθηκε στὸ χρῆμα τῶν καταφερτζήδων, ὁ σεβασμὸς μετέλλαξε σὲ μοχθηρὴ περιφρόνηση. Οἱ παχεῖς: ἔτσι ἀποκαλεῖ τοὺς πλούσιους ὁ λαός. Τὸ λίπος τοὺς τὸν ἐνοχλεῖ φοβερὰ, ἐπειδὴ οἱ καιροὶ τῆς παθητικῆς ὑποταγῆς στὸ μοιραῖο καὶ τῶν ἐλπίδων γιὰ ἠθικὸ καθαρμὸ κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα τῶν θεῶν, ἔχουν πιά περάσει. Ὁ προλετάριος τῶν πόλεων δὲν διακρίνεται γιὰ τὴν παθητικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ ἀγρότη. Εἶναι ἐξαγριωμένος, διεκδικητικός, ἐπαναστάτης. Ἐχει ἀρχηγούς ἱκανοὺς—τοὺς ἄνθρώπους τῆς τάξης του πού μορφώθηκαν, ἀναδείχθηκαν, ἴσως καὶ νὰ πλούτισαν. Μὰ πού δὲν παραδέχονται νὰ προσχωρήσουν στὸ διεφθαρμένο καθεστῶς τῶν «παχέων». Πιθανὸν νὰ εἶναι ἰδεολόγοι. Πιθανὸν παθολογικὰ φιλόδοξοι. Διόλου ἀπίθανον καὶ νὰ διεκδικοῦν ὅλο τὸ πάχος τῆς ἐθνικῆς οικονομίας γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους. Ἴσως καὶ τὰ τρία μαζί (μὲ τοὺς Ἕλληνες ὅλα εἶναι δυνατὰ). Ὅπωςδήποτε πρόκειται γιὰ τοὺς νέους ἄντρες, τοὺς ρεαλιστές, τοὺς δραστήριους, πού θὰ διοργανώσουν τὸ προλετάριο γιὰ τὴ μεγάλη μάχη. Ἡ πάλη τῶν τάξεων ἀρχίζει. Τὰ χρονικά τῆς ἐποχῆς—δυστυχῶς ἐλάχιστα, καὶ χωρὶς πολλές λεπτομέρειες—μνημονεύουν τὴν δεξυτατη πολιτικὴ κρίση πού περνάει ἡ χώρα: πόλεμοι φατριῶν, ἐπαναστάσεις, σφαγές, προγραφές, ὑπερορίες, δημεύσεις περιουσιῶν. Οἱ μεγάλες οἰκογένειες—τὰ «τζάκια»—πού κρατοῦσαν τὰ πάντα στὰ χέ-

ρια τους, γκρεμίζονται ἀπὸ τὰ χτυπήματα τοῦ ἐπαναστατημένου λαοῦ. Ὁ γενικός ἀναβρασμὸς φέρνει στὴν κορυφὴ τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας τὰ λαϊκὰ στρώματα πού—γιὰ αἰῶνες—καταπιέζονταν στὴ βάση της. Μὰ ἡ ὀλιγαρχία τῶν «παχέων» δὲν θὰ παραδώσῃ τὴν ἐξουσία χωρὶς ἀγῶνα σκληρό. Κι ὅταν τελικὰ τὴν χάσῃ, τὸ μῖσος γιὰ τοὺς νέους ἀφέντες—τοὺς χτεσινούς ὑπηρέτες—θὰ μείνῃ ἄσβηστο. «Οἱ ἔμποροι κυβερνοῦν», γράφει μὲ λύσσα ὁ Θεόγνις, ὁ νικημένος ἀριστοκράτης. «Ἄ! Νὰ μπορούσα νὰ ἴπινά τὸ αἷμα τους! Σφίγγεται ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου κάτω ἀπὸ τὴν ὑβρῆ. Καὶ φουσκώνει χαρούμενα ὅταν ἔρθῃ ἡ στιγμὴ τῆς ἐκδίκησης».

Ε'.—Μιὰ ἀπὸ τίς πολλές αἰτίες πού προκάλεσαν αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἦταν ἡ ἀνυπαρξία ξεκάθαρης γραμμῆς νομοθεσίας. Ὅπως εἶπαμε, ὁ λαός—μολονότι θεοσεβέστατος—ἄρχισε νὰ δυσπιστῇ στὴ νομοθεσία τοῦ θελήματος τῶν θεῶν, ὅπως ἐκφραζόταν ἀπὸ τὸ στόμα τῶν «εὐγενῶν» ἀπογόνων τους. Γιὰ κλονισμὸ τῆς θρησκευτικότητος δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος. Μὰ ὁ ἀδικημένος κερδίζει τὴν πεποίθηση πὼς ὁ δικαστῆς-προφήτης διέστρεψε τὴ θεία δίκη. Δὲν τοῦ ἀπομένει παρά νὰ κἀνῃ—κυριολεκτικὰ—τὰ παράπονά του στὸν ἀρμόδιο γιὰ κάθε ἀνθρώπινη ὑπόθεση θεός. Ὁ θεὸς δυσανασχετεῖ. Κατατοπίζει τὸν ἀρχηγό του—τὸ Δία—γιὰ τὴν ἀδικία πού βασιλεύει στὸ γένος τῶν θνητῶν. Θυμῶναι κι ὁ Ζεὺς. Ἄγνωστο ὅμως γιατί, δὲν ρίχνει ποτέ τὸν κεραυνό του ἐπὶ τοὺς ἀδίκους. Φαινόμενο ἐπίμονο, πού κάνει τὸ θεοσεβῆ—μὰ ὀρθολογισμένο—Ἕλληνα νὰ γυρέψῃ ἄλλοῦ τὴ θεραπεία τοῦ κακοῦ. Δὲν γίνεται ὁ κάθε εὐπατρίδης νὰ ἐρμηνεύῃ πάντοτε, κι ὅπως τὸν συμφέρει, τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ. Ὁ νόμος τοῦ θεοῦ εἶναι ἕνας κι ἀπαράλλαχτος. Συνεπῶς θὰ διατυπωθῇ ἐγγράφως, μιὰ γιὰ πάντα. Καὶ θὰ ἐφαρμοσθῇ δίχως συζήτηση, ἀπ' ὅλο τὸν κόσμον, ἀπογόνους τῶν θεῶν καὶ κοινοὺς θνητούς.

Ὅπως βλέπετε, ὁ Ἕλληνας δὲν εἶναι ἀκόμα ὄριμος ν' ἀποσπᾷ τὴν κοινωνικὴ του ζωὴ ἀπὸ τὴ σφαίρα τοῦ θεϊκοῦ. Σὲ πολλές περιστάσεις, ἡ ὀλιγαρχία παραδέχτηκε—κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς λαϊκῆς μάζας—νὰ κωδικοποιηθοῦν γραφτὰ κι ὀριστικὰ οἱ θεϊκοὶ νόμοι. Τὴ σπουδαία τούτη ἐργασία τὴν ἐμπιστεύθηκαν σ' ἕναν ἐξέχοντα πολίτη. Τοῦ ἔδωσαν ὅμως μαζί καὶ τὴ διακυβέρνηση τῆς πολιτείας γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα. Σὲ τρόπο πού ἔχοντας ὅλη τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του, νὰ μὴ σκοντάψῃ ἢ νομοθετικὴ του προσπάθεια στὴν ἀντίδραση τῶν ὀργανωμένων συμφερόντων. Εἶναι ὁ αἰσυνήτης, πού θὰ κωδικοποιήσῃ τὰ αἴσα ἢ αἴσιμα, δηλαδή τὰ δικαιώματα τοῦ καθενός. Καὶ πού μετὰ τὸ τέλος τῆς νομοθετικῆς του

έργασίας, θά παραδώση τὴν ἔκτακτη πολιτική του ἐξουσία σ' ἐκείνους ποὺ ὀρίζει ὁ νόμος.

Ἡ ἱστορία ἔσωσε πολλὰ ὀνόματα αἰσυμνητῶν. Ὁ Πιττακὸς στὴ Μυτιλήνη, ὁ Ἀρίσταρχος στὴν Ἐφεσο, ὁ Ζάλευκος στοὺς Λοκρούς, ὁ Χαρώνδας στὴν Κατάνη, ὁ Φιλόλαος στὴ Θήβα. Στὴ Σπάρτη καὶ στὴν Ἀθήνα παρουσιάζονται νομοθέτες ἄλλου εἴδους — ὅπως θά ἴδουµε παρακάτω: ὁ Λυκοῦργος καὶ ὁ Δράκων. Γεννιέται ὁµως τὸ ἐρώτημα: εἶναι ἱστορικά πρόσωπα ὅλοι αὐτοὶ οἱ νομοθέτες; Ἡ μήπως πρόκειται γιὰ μυθοποίηση μιᾶς νομοθετικῆς δραστηριότητος ποὺ ἡ ρίζα της πηγάζει πάντοτε ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ θεϊκοῦ; Ἡ συμβολικότητα τῶν ὀνομάτων τους μάς πείθει μᾶλλον γιὰ τὴ δευτέρη ἐκδοχή. Ζάλευκος σημαίνει λαμπερός, Λυκοῦργος, δημιουργὸς τοῦ φωτός, Δράκων, εἶναι ἡ ὀφιομορφὴ θεότητα τῆς Ἀκρόπολης, Φιλόλαος, ἐκεῖνος ποὺ ἀγαπάει τὸ λαὸ κ.τ.λ.

Ὅπωςδήποτε, πρόσωπα πραγματικὰ ἢ συλλήψεις μυθικῆς, οἱ νομοθέτες κωδικοποίησαν τὰ ἔθιμα σὲ δίκαιο γραμμένο, σταθερό, συνεπὲς καὶ λογικό. Βλέπουμε τὴ νομοθεσία τοῦ Χαρώνδα (ποὺ εἶχε συνταχθεῖ μὲ προσωδία μετρική, γιὰ ν' ἀποστηθίζεται εὐκόλως), νὰ χρησιμεύη γιὰ πρότυπο σ' ἓνα σωρὸ πόλεις. Ὅσο γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν νομοθεσιῶν, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἦταν ἀρκετὰ πρωτόγονο καὶ, κάποτε, ἐλαφρὰ ἀσυνάρτητο (ὁ Ἕλληνας δὲν εἶχε ποτὲ τὴ νομικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Λατίνου). Ἀλλὰ ποὺ δίνει σχετικὴν ἱκανοποίηση στὴν περὶ δικαίου συνείδηση τῆς ἀρχαϊκῆς ἐκείνης ἐποχῆς (Ζ' αἰώνας). Ἐξάλλου, τὸ δίκαιο τῶν νομοθετῶν δὲν πρόκειται νὰ παραμείνῃ ὀριστικὸ καὶ ἀπαράλλαχτο. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ὁ Ἕλληνας θ' ἀποκτήσῃ τὴν πρακτικὴ νὰ προσαρμόζῃ τὸ θέλημα τῶν θεῶν πάνω στὴν εξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Θ' ἀλλάξῃ καὶ θά συμπληρώσῃ τὴ νομοθεσία ὅπως θέλει αὐτός, πιστεύοντας ὁµως πάντοτε πὼς ἡ θέλησή του ἔχει ἔμπνευση θεϊκή. Χαριτωμένος συνδυασμὸς πρακτικότητος καὶ θεοσεβείας. Ὅπωςδήποτε εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς οἱ πρῶτες νομοθεσίαι — καὶ μὲ τὴν ἀρχικὴ τους μορφή — σημειώνουν κοινωνικὴ πρόοδο θετική, ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ κρατικοῦ δικαίου ἀπέναντι στοὺς οἰκογενειακούς. Ἡ ρήτρα ποὺ οἱ Ἡλεῖοι ἀφιέρωσαν στοὺς Ἡραῖο τῆς Ὀλυμπίας (τέλος Ζ' αἰώνας), καταργεῖ τὴν ὀμαδικὴ εὐθύνη τῶν γενῶν καὶ τῶν φατριῶν γιὰ τὰ ἐγκλήματα τῶν μελῶν τους. Ἔτσι, τὸ ἄτομο ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὰ ἀναχρονιστικὰ δεσµὰ τῆς οἰκογένειας, μένοντας ὑπόλογο μόνον ἀπέναντι στοὺς κράτος. Καὶ τέλος, ὁ ἀδύνατος ἔχει κάποια προστασία ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία τοῦ ἰσχυροῦ.

Γ'. Αὐτὰ ἔγιναν στὶς πόλεις, ὅπου ἡ ὀλιγαρχία τοῦ γένους καὶ τοῦ πλοῦτος κατάλαβε τὶς ἀνάγκες τῶν νέων καιρῶν καὶ ἤρθε σὲ συμβιβασμὸ μὲ τὸ λαὸ. Σ' ἐκείνες ὁµως ποὺ οἱ «κρατοῦντες ἄριστοι» πείσµωσαν νὰ μὴν κάνουν τὴν παραμικρὴ παραχώρηση, τὰ πράγματα ἐξελίχθησαν πολὺ ἀλλιῶτικα: πρὸς τὴν τυραννίαν.

Κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ λέξη «τυραννία» δὲν εἶναι ἐλληνική. Οἱ Ἕλληνες τὴ δανείστηκαν ἀπὸ κάποια ἀνατολικὴ χώρα, ποὺ τοὺς ἔδωσε τὸ πρότυπο τοῦ θεσμοῦ — μᾶλλον τὴ Λυδία. Ἄν πιστέψουμε τοὺς ἀρχαίους, χειρότερος θεσμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ. Καὶ πρῶτα, ἡ τυραννία βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ τρία νόμιμα καθεστῶτα ποὺ γνώρισε ἡ Ἑλλάδα — βασιλεία, ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία — χωρὶς ποτὲ νὰ μπορέσῃ νὰ περιβληθῇ τὴν κοινὴ συνείδηση τῆς νομιμότητος. Εἶναι τῆς μοίρας της νὰ συγκεντρῶνῃ μονάχα τὰ ἐλαττώματα τῶν ἄλλων καθεστῶτων, καὶ κανένα προτέρημα. Ὁ τύραννος ποὺ ἀνέβηκε στὴν ἐξουσία μὲ παρέκκλιση ἀπὸ τὸ νόμο, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν σέβεται. Δηλαδή πρόκειται γιὰ καθεστῶς ὄχι μόνον παράνομο, μὰ χαρακτηρισμένο ἀπὸ ἀνελευθερία, καταπίεση, ἀδικία, μικροψυχία, τρομοκρατία, ὑποκρισία, σπατάλη, ἰδιοτέλεια, καταχρήσεις κ.τ.λ. Ὅλα ὅσα φορτῶνουνται σήμερα στὸ φασισμό, τὰ φόρτωναν οἱ ἀρχαῖοι στὴν τυραννία. Ὅσπου ἡ λέξη ποὺ ἀρχικὰ προσδιόριζε ἓνα εἶδος πολιτικοῦ συστήματος, κατάντησε συνώνυμη μὲ κάθε σκληρότητα, καταπίεση, αὐταρχικότητα καὶ σαδισμό.

Ὅπως συμβαίνει συνήθως, ὁ διάβολος δὲν εἶναι τόσο μαῦρος ὅσο τὸν παριστάνουν οἱ πονηροί, ποὺ ἔχουν λόγος νὰ τὸν φοβοῦνται. Οἱ Ἕλληνες τῶν κλασικῶν χρόνων ἔκριναν αὐστηρότατα τὴν τυραννία, βασιζόμενοι σὲ μιὰ πλάνη καὶ σὲ μιὰν ἄγνοια. Ἡ πλάνη: ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τοῦτο τὸ καθεστῶς προέρχονταν ἀπὸ τοὺς πλουτοκράτες, αὐτοὺς δηλαδή ποὺ εἶχαν κάθε λόγος νὰ τὸ μισοῦν γιὰ τὸς τσάκισε. Ἡ ἄγνοια: Οἱ Ἕλληνες τοῦ Ε' αἰῶνα δὲν ἤξεραν τοὺς βαθύτερους λόγους ποὺ ἀνάγκασαν τὶς μεγάλες λαϊκῆς μάζες τῶν περασμένων αἰώνων νὰ στραφοῦν πρὸς τὴν τυραννία. Ἐχοντας πετύχει τὴ δημοκρατία, ἀποροῦσαν πὼς οἱ πρόγονοὶ τους δὲν ἔκαναν τὸ ἴδιο γιὰ νὰ ξεφορτωθοῦν τοὺς πλουτοκράτες. Δὲν καταλάβαιναν πὼς ἡ τυραννία — συνέπεια τῆς πολιτικῆς στάθμης τῆς ἐποχῆς — ἦταν τὸ μοιραῖο ἐνδιάμεσο σκαλοπάτι μετὰξὺ ὀλιγαρχίας καὶ δημοκρατίας. Κι ὅτι οἱ τύραννοι ἀνοίξαν τὸ δρόμος πρὸς τὰ λαοκρατικὰ καθεστῶτα.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ, οὔτε οἱ ἀρχαῖοι τόλμησαν ν' ἀμφισβητήσουν τὶς λαϊκῆς ρίζες τοῦ τυραννικοῦ πολιτεύματος. Ὁ Πλάτων ὀμολογεῖ πὼς «τύραννος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ

ὁ λαὸς ἀναγνωρίζει γιὰ ἀρχηγό, καὶ πού τὸν βοηθεῖ νὰ γίνῃ ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερος κι ἰσχυρότερος». Οὔτε μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἀλλιῶς τὸ ξάπλωμα αὐτοῦ τοῦ πρωτόγονου φασισμού σ' ὅλη περίπου τὴν ἔκταση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Τὸ φαινόμενο πρωτοπαρουσιάζεται στὶς πόλεις-κράτη ὅπου παρατηρεῖται μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας. Σύντομα ὁμοῦ δὲν ὑπάρχει πόλη πού νὰ μὴν ἔχῃ τὸν τύραννό της: Μυτιλήνη, Χίος, Ἐρυθρές, Μίλητος, Ἐφεσος, Σάμος, Νάξος, Κόρινθος, Σικυώνα, Μέγαρα, Ἀθήνα, Λεοντίνοι, Ἀκράγας, Γέλα, Συρακοῦσες, Ἰμέρα, Ρήγιο, Σύβαρη, Κρότωνας, Τάρας, Κύμη κλπ.

Αἰτία λοιπὸν τῆς τυραννίας εἶναι μιὰ καὶ μοναδική: ὁ λαὸς θέλοντας νὰ ξεφορτωθῇ τὴν τυραννία—γιὰ νὰ ἐκφραστοῦμε φιλολογικὰ—τῆς πλουτοκρατίας, γύρεψε στήριγμα ἀπὸ ὀρισμένες δυναμικὲς προσωπικότητες. Καὶ τίς ἔφερε στὴν ἐξουσία μὲ μέσα ἐπαναστατικά, δίνοντάς τους τὴν ἐμμεση ἐντολή νὰ καθιερώσουν καθεστῶς ἀντιπλουτοκρατικό. Αὐτὴ εἶναι γενικότητα. Μὰ εἰδικότερα, κάθε τύραννος ἀνέβηκε στὴν ἐξουσία ἀκολουθώντας τρόπο διαφορετικό, ἀνάλογα μὲ τίς περιστάσεις. Καὶ κρατήθηκε ἐκεῖ ὅσο μποροῦσε, κι ὄχι πάντοτε μὲ ἀψεγάδιαστα μέσα. Κυρίως, τύραννοι ἔγιναν διάφοροι ἱκανοὶ καὶ φιλόδοξοι *δημαγωγοί*, πού ἐκμεταλλεύτηκαν κατάλληλα τίς περιστάσεις. Ἄλλοῦ, πέτυχαν. Ἄλλοῦ δὲν πέτυχαν, ἐπειδὴ δὲν τοὺς ὑποστήριξε τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ διαφορὰ τοῦ τυράννου ἀπὸ τὸν αἰσυμνήτη, πού ἦταν ὁ κοινὸς διαλεχτὸς λαοῦ κι ὀλιγαρχίας.

Παρ' ὅλα ὅσα τοῦ καταμαρτυροῦν, ὁ τύραννος δὲν ἔχει λόγο νὰ μὴ σέβεται τὴν οὐσία τοῦ νόμου. Συνήθως μάλιστα προσποιεῖται πὼς σέβεται καὶ τὸ γράμμα τοῦ συντάγματος. Διατηρεῖ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὰ ὄργανα τῆς πολιτείας. Πολλὲς φορές ἀποφεύγει νὰ πάρῃ ἀξίωμα. Προτιμᾷ νὰ κυβερνᾷ ἀπὸ τὰ παρασκήνια διορίζοντας, στὶς ἐπίσημες θέσεις, τὰ πολιτικά του νευρόσπαστα. Ὅπως ὅλοι οἱ διχτάτορες, κατατρύχεται ἀπὸ παθολογικὸ νεποτισμὸ, ὑποστηρίζοντας φανατικὰ τοὺς ἀνάξιους συγγενεῖς του. Ὅπως δὴποτε, ἔχει χρέος νὰ τηρήσῃ τίς ἐπαγγελίες του πρὸς τὸ λαό, πού τὸν ἔφερε στὴν ἐξουσία. Καὶ θὰ τίς τηρήσῃ. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει λόγος ἢ πιθανότητα νὰ προσεταιρισθῇ τοὺς φυσικούς του ἐχθρούς, τοὺς πλουτοκράτες. Θὰ δώσῃ πρῶτα πολιτικὰ δικαιώματα σ' ὅσο τὸ δυνατόν πλατύτερες λαϊκὲς μάζες. Θὰ ἐξορίσῃ τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες καὶ θὰ μοιράσῃ τὰ κτήματά τους στοὺς ἀκτήμονες. Θὰ προσπαθῆσῃ νὰ καλυτερέψῃ τοὺς βιοτικὸς ὄρους τοῦ ἀγρότη καὶ τοῦ ἐργάτη. Θὰ ὑποστηρίξῃ τὸ ἐμπόριο, γνωρίζοντας πὼς ὁ γενικὸς πλοῦτος εἶναι τὸ γερώτερο θεμέλιο τῆς προσωπικῆς του ἐ-

ξουσίας. Ἀλλὰ καὶ θὰ κἀνῃ μεγάλα δημόσια ἔργα, πού ἔχουν τὴν ιδιότητα νὰ ξιπάζουν τὸν ἀφελῆ λαό, καὶ νὰ προκαλοῦν γενικὸ θαυμασμὸ γιὰ τὴν κυβέρνησιν. Οἱ τύραννοι—σὲ ἀσυγκράτητο συναγωνισμὸ πολιτικότητας καὶ ματαιοδοξίας—γέμισαν τίς πόλεις τους μὲ ναοὺς, δημόσια κτίρια, κρήνες κι ἀγάλματα ἐξαιρετῆς τέχνης. Στὴν αὐλή τους συγκεντρώνουν τὰ πιὸ ἐξοχα πνεύματα τῆς Ἑλλάδας. Στὰ θεάτρὰ τους θ' ἀναπτυχθῇ ἡ τραγωδία κι ἡ κωμωδία, ἐπειδὴ μεγάλη τους φροντίδα εἶναι πὼς θὰ διασκεδάσῃ ὁ λαός. Ὅλη αὐτὴ ἡ πολιτικὴ, δίνει τεράστια ὠθηση στὰ γράμματα καὶ τίς καλὲς τέχνες. Καὶ προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ πνευματικὸ θαῦμα τῆς δημοκρατίας.

Ὁ πόλεμος—νικηφόρος ἢ ἀτυχος—εἶναι πάντοτε περιπέτεια ἐπικίνδυνη γιὰ ἕνα καθεστῶς πού δὲν ἔχει ρίζες στὴ νομιμότητα. Νὰ ὁ λόγος πού οἱ τύραννοι θὰ τὸν ἀποφύγουν ὅπως ὁ διάβολος τὸ λιβάνι, μὲ συνέπεια ἢ περίσσεια τῆς τυραννίας νὰ εἶναι ἐποχὴ εἰρήνης γιὰ τὸν συνήθως ἀλληλοσφάζομενο ἑλληνικὸ κόσμον. Οἱ χωρισμένοι σὲ μύρια κρατίδια Ἕλληνες, ἀντὶ ν' ἀλληλοκόβουν τοὺς λαιμούς τους, διατηροῦν σχέσεις φιλικές. Ἀνακαλύπτουν μὲ τὴν ἐπαφή τίς κοινὲς ὁμοιότητες τῆς φυλῆς, πού ἡ παντοτινὴ διχόνοια τίς ἔκανε νὰ παραγνωρίζονται. Χάρη στὴν τυραννία, γεννιέται τὸ αἶσθημα τῆς πανελληνίας ἐνότητας. Ἀλλὰ καὶ τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα ἀναπτύσσεται καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸν τελικὸ του θρίαμβον. Ὁ λαὸς μεταχειρίστηκε τοὺς τυράννους γιὰ νὰ τὸν ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὴ μισητὴ ὀλιγαρχία τῶν κάθε εἴδους «παχέων». Δὲν εἶναι ὁμοῦ στὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ Ἕλληνα νὰ παραδέχεται τὴν ἐξουσία ἐνὸς μοναδικοῦ προσώπου. Ὅταν ὁ λαὸς σιγουρευτῇ πὼς ἡ ὀλιγαρχία πέθανε ὀριστικὰ κάτω ἀπὸ τὰ χτυπήματα τῶν τυράννων, θὰ παραμερίσῃ τ' ἀχρηστὰ πᾶ ὄργανα τῆς συντριβῆς τοῦ μεγάλου ἐχθροῦ. Καὶ θὰ δημιουργῆσῃ τὴ δημοκρατία.

Ναί. Ἡ τόσο ἄδικα μισητὴ τυραννία, ἀνοιξε τὸ δρόμον πρὸς τὴν κυβέρνησιν τοῦ δήμου. Δυστυχισμένες οἱ περιοχὲς (Λακωνία, Βοιωτία, Θεσσαλία, Ἡλις) πού δὲν γνώρισαν τὸ ἀγαθοποιὸ καθεστῶς της. Ὅταν ὁ ὑπόλοιπος ἑλληνικὸς κόσμος θὰ ἔχη ἀνατρέψῃ τοὺς τυράννους καὶ θὰ χαίρεται τ' ἀγαθὰ—ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξαισία φαρμάκια—τῆς δημοκρατίας, αὐτὲς θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ στενάζουν κάτω ἀπὸ τὴν πιὸ ἀναχρονιστικὴ ὀλιγαρχία.

Ζ'. Τὸ φαινόμενο εἶναι δυσκολονόητο καὶ θλιβερό. Μολονότι οἱ Ἕλληνες κατάλαβαν καὶ πραγματοποιοῦσαν τὴν ἐθνικὴ τους ἐνότητα, δὲν κατάφεραν ποτέ νὰ συλλάβουν τὴν ἰδέαν τῆς πολιτικῆς τους ἐνώσεως. Ἐπιμένουν πεισματικὰ στὸ ἰδεώδες τῆς πόλης-κράτους. Τοῦ νοσηροῦ αὐτοῦ τοπικισμοῦ πού

— ἑφτάψυχος — ἔφτασε ὡς τις μέρες μας καὶ δολοφόνησε τὸν Καποδίστρια. Οἱ Ἕλληνες διατηροῦν μὲ θρησκευτικὴ ἐπιμονὴ τὴν παράδοση τῶν ἐλαττωμάτων τους...

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἀντὶ νὰ ξυπνήσῃ τὸ πνεῦμα τῆς συνεργασίας ἐξαγριώνει τὸ δαίμονα τοῦ συναγωνισμοῦ. Οἱ ἀμέτρητες πόλεις - κράτη ὁρμῶν στὴν περιπέτεια τῆς οἰκονομικῆς ἐπιβολῆς: ποιά θὰ ἐξασφαλίσῃ τις περισσότερες ἀγορές γιὰ νὰ τοποθετήσῃ τὰ προϊόντα τῆς. Γεννῶνται ζηλοτυπίες, ἐχθρες, μίση. Ξεσπᾶν πόλεμοι, πού φθείρουν τὴ ζωτικότητα τῆς φυλῆς. Οἱ τυχόν συμμαχίες ἔχουν ἐντελῶς προσωρινὸ χαρακτήρα, καὶ διαϊωνίζουσι τὸν ἔνοπλο συναγωνισμό.

Ἄν κάνουμε μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, θὰ ἴδωμε πὺς οἱ πρώτες προσπάθειες γιὰ πολιτικὴ ἔνωση γίνονται στὶς βορεινὲς περιοχὲς τῆς χώρας. Ἡ Μακεδονία — πού πρὸς τὸ παρὸν βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ σύνολο — θὰ κατορθώσῃ νὰ δημιουργήσῃ ἓνα κράτος ἀνάμεσα Ὀλυμπο καὶ Ἀξίῳ. Ἡ Θεσσαλία, χωρισμένη σὲ πάμπολλα κρατίδια — πού τὰ κυβερνᾶν ἡγεμονίσκοι ἀπολυταρχικοὶ — παραδέχεται ἓνα εἶδος στρατιωτικῆς ἔνωσης. Δηλαδή οἱ ἡγεμονίσκοι διαλέγουσι ἀναμεταξύ τους τὸν τὰ γόν, πού εἶναι συντονιστῆς-ἀρχιστράτηγος ὄλων τῶν στρατῶν σὲ καιρὸ πολέμου, μὰ τίποτα παραπάνω. Ἡ Βοιωτία θὰ παλαίψῃ ὀλόκληρους αἰῶνες ὡσπὺ νὰ συγκροτηθῇ σ' ἓνα εἶδος ὁμοσπονδίας. Ἡ Ἰωνία, παρ' ὄλη τὴ γειτονικὴ Περσικὴ Αὐτοκρατορία πού ἀπειλεῖ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς, δὲν καταλαβαίνει τὴν ἀνάγκη τῆς ἔνωσης. Μονάχα δυὸ πόλεις κατορθώσαν νὰ δημιουργήσουν κράτη μεγάλα σ' ἔκταση καὶ δύναμη: ἡ Σπάρτη μὲ τὴν ὑλικὴ τῆς ἐπιβολή. Καὶ αἱ Ἀθῆναι μὲ τὸ ἠθικὸ τους γόητρο. Γιὰ τοῦτο τὸ λόγο θὰ ἐξετάσουμε, σ' ἄλλα κεφάλαια, τὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν πόλεων κάπως λεπτομερέστερα.

Μέσα στὸ γενικὸ πολεμικὸ ἀνταγωνισμό πού ξεσκίζει τὴν Ἑλλάδα, παρουσιάζεται τὸ παρήγορο φαινόμενο τῆς θρησκευτικῆς ἐπαφῆς διαφόρων πόλεων, πού μαλακώνει κάπως τὰ μίση δημιουργώντας δυνατότητες γιὰ πολιτικὴ συνεννόηση καὶ εἰρηνικὸ διακανονισμό τῶν διαφορῶν. Ὅπως εἶπαμε, μερικὰ θρησκευτικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδας πῆραν ἀῖγλη καὶ φήμη πανελλήνια. Οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων τῆς περιοχῆς — καὶ οἱ κυβερνήσεις τους — συγκεντρώνονται μιὰ ἢ δυὸ φορές τὸ χρόνο στὸν περίφημο ναό, γιὰ νὰ γιορτάσουν τὸ θεό. Μοναδικὴ εὐκαιρία ν' ἀλληλογνωριστοῦν, νὰ συζητήσουν μέσα σ' ἀτμόσφαιρα θρησκευτικῆς γαλήνης, καὶ νὰ κανονίσουν φιλικὰ τις διαφορὲς τους. Αὐτὲς οἱ συγκεντρώσεις λέγονται ἀμφικτυονία, καὶ γίνονται σὲ πολλοὺς φημισμένους ναοὺς

τῆς χώρας. Ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, κυριότερες εἶναι οἱ ἀμφικτυονίες τῆς Κ α λ α υ ρ ί α ς (τοῦ σημερινοῦ Πόρου) καὶ τῶν Δ ε λ φ ῶ ν. Ἡ πρώτη ἔσβυσε δίχως δόξα. Ἡ δευτέρα ἔχει πολὺ πῖο ἐνδιαφέρουσα ἱστορία. Ἰδρύθηκε ἀπὸ τις πόλεις τῆς Φθιώτιδας, μὲ κέντρο τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφοὺς. Ἀργότερα, στὴ δελφικὴ ἀμφικτυονία προσεχώρησαν καὶ οἱ Θεσσαλοὶ. Αὐτοὶ, σὰν δυναμικότεροι, προσπάθησαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ γόητρο τῆς ἀμφικτυονίας γιὰ σκοποὺς πολιτικούς. Ἰδίως ἐπιχείρησαν νὰ ἐξουδετερώσουν τοὺς ἀντιπάλους τους, τοὺς Φωκεῖς. Καὶ τὸ κατόρθωσαν μὲ τὸν Ἰερόν Πόλεμον, πού ἡ ἀμφικτυονία κήρυξε στὴν Κρίσσαν (600 - 590 π.Χ.). Ὑστερ' ἀπὸ αὐτὴ τὴν πολιτικὴν νίκη, ἡ δελφικὴ ἀμφικτυονία ἔχει ἀξιόλογη ἐξέλιξη. Ὅλο καὶ πῖο πολλὰς πόλεις ζητοῦν νὰ γίνουσι μέλη τῆς. Ἡ ἠθικὴ ἐπιβολὴ τῆς εἶναι μεγάλη. Κυρίως θὰ ἐπιβάλλῃ στοὺς ἐμπολέμους μερικοὺς ἀνθρωπιστικοὺς κανόνες διεθνῶν δικαίου. Κάθε δμως προσπάθεια τῶν δυναμικῶν μελῶν τῆς νὰ τῆς δώσουν πολιτικὸν χαρακτήρα καὶ νὰ τὴν κάνουν ὄργανο τῶν σκοπῶν τους, δὲν θὰ πετύχῃ. Ὅπως τὸ ἴδιο θ' ἀποτύχῃ καὶ κάθε προσπάθεια τοῦ ἀμφικτυονικοῦ συνεδρίου νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν δικαιοσύνην καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμα τις διαφορὲς τῶν μελῶν του. Ἐτσι, ἡ ἀμφικτυονία τῶν Δελφῶν θὰ διατηρήσῃ τὸν αὐστηρὰ ἠθικὸν χαρακτήρα τῆς. Εἶναι μιὰ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν — ἢ, ἂν προτιμᾶτε, ἓνας Ο.Η.Ε. — χωρὶς καμιά δυνατότητα νὰ ἐπιβάλλῃ κυρώσεις. Βοηθάει μόνο τοὺς Ἕλληνες ν' ἀλληλογνωριστοῦν καὶ νὰ συνεννοηθοῦν — ἂν βέβαια ἔχουν διάθεση γιὰ συνεννόηση, περίπτωση μᾶλλον σπάνια. Ὅπως πολὺ τοὺς βοήθησαν πρὸς αὐτὸ τὸ σκοπὸ οἱ διάφοροι πανελλήνιοι ἄγῶνες τῶν Δελφῶν, τῆς Ὀλυμπίας, τοῦ κορινθιακοῦ Ἴσθμοῦ καὶ τῆς Νεμέας, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε σ' ἄλλο κεφάλαιο.

Κατὰ τ' ἄλλα, δὲν ὑπάρχει διάθεση γιὰ συνεννόηση, εἰρηνικὸν διακανονισμό τῶν διαφορῶν, ἔνωση σὲ ὁμοσπονδία κ.τ.λ. Ὁ πῖο ἀγριὸς ἀνταγωνισμὸς χωρίζει τις πόλεις-κράτη τῆς Ἑλλάδας. Ὁ πόλεμος — ἢ καλύτερα οἱ πόλεμοι — εἶναι ἡ φυσιολογικὴ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων. Πολεμοῦν γιὰ τὸ τίποτα. Ἀφορμὴ γυρεύουσι ν' ἀλληλοσφαχτοῦν. Στις ἀρχὲς τοῦ Ζ' αἰῶνα, ἡ Χαλκίς καὶ ἡ Ἐρέτρια πιάστηκαν γιὰ τὴν κατοχὴ τοῦ Ἀηλαντίου πεδίου. Ὑπόθεση μηδαμινή. Ἀλλὰ σπουδαία ἀφορμὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες νὰ λύσουν τις διαφορὲς τους καὶ νὰ χορτάσουν τὰ μίση τους. Ἐτσι, οἱ μισοὶ συμάχησαν μὲ τοὺς Χαλκιδαίους, καὶ οἱ ἄλλοι μισοὶ μὲ τοὺς Ἐρετριώτες. Καὶ ἀλληλοσφάχτηκαν συστηματικὰ. Τὴν ὥρα ἀκριβῶς πού ἡ πανίσχυρη Περσικὴ Αὐτοκρατορία ἦταν ἔτοιμη νὰ τοὺς ἐπιτεθῇ...

Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ